

ДОМАШНЄ НАСИЛЬСТВО: СУДОВО-ПСИХОЛОГІЧНА ЕКСПЕРТИЗА ТА СОЦІАЛЬНО-ПРАВОВІ АСПЕКТИ

DOMESTIC VIOLENCE: FORENSIC-PSYCHOLOGICAL EXAMINATION AND SOCIAL-LEGAL ASPECTS

Статтю присвячено вивченню проблеми соціально-правових чинників судово-психологічної експертизи суб'єктів домашнього насильства. Актуальність розгляду проблеми підкреслюється фактами, що свідчать про поширення насильства у сім'ї як наслідку негативних явищ сучасного періоду розвитку суспільства.

На основі аналізу нормативно-правових документів визначено зміст поняття «домашнє насильство», деякі аспекти його сутності та особливостей видів. Здійснено аналіз поглядів науковців, на основі яких поняття «насильство», як базове до розуміння «домашнього насильства», визначається як зовнішній силовий вплив на людину чи групу людей, пригнічення, шкода життю і власності, що відбувається всупереч волі тих, проти кого спрямована.

Схарактеризовано особливості напрямів наукового розгляду проблеми домашнього насильства та змістовного наповнення його основних видів: фізичного насильства, сексуального насильства, економічного насильства, психологічного насильства.

Визначено типологічні та індивідуально-психологічні особливості осіб, що постраждали від насильницької поведінки в сім'ї. Відповідно до завдань проведення судово-психологічної експертизи потерпілих унаслідок домашнього насильства підкреслено значення аналізу психологічних аспектів правової ситуації під час використання загальнонаукових методів, окремих методів психології та спеціальних методів дослідження.

Висвітлено соціально-правові та психологічні чинники ситуації насильства та її суб'єктів, що мають значення для об'єктивності та достовірності експертних висновків судово-психологічної експертизи. Підкреслюється особливе значення вивчення змісту та особливостей психологічного виду домашнього насильства, як такого, що має неочевидні та важко доказові наслідки.

Перспективи подальшого наукового пошуку визначені в більш продуктивному вивченні змісту та механізмів психологічного виду домашнього насильства, методів диференціації його наслідків у контексті завдань судово-психологічної експертизи.

Ключові слова: насильство, домашнє насильство, психологічне домашнє насильство, судово-психологічна експертиза.

The article is devoted to the study of the problem of social and legal factors of forensic psychological examination of subjects of domestic violence. The urgency of the problem is underlined by the facts that indicate the spread of domestic violence as a consequence of the negative phenomena of the modern period of society.

Based on the analysis of legal documents, the content of the concept of "domestic violence", some aspects of its essence and features of the species are determined. An analysis of the views of scientists, based on which the concept of "violence" as a basis for understanding "domestic violence" is defined as external force on a person or group of people, oppression, damage to life and property, which occurs against the will of those against whom it is directed.

The peculiarities of the directions of scientific consideration of the problem of domestic violence and content of its main types are characterized: physical violence, sexual violence, economic violence, psychological violence.

Typological and individual psychological characteristics of victims of domestic violence have been identified. In accordance with the tasks of forensic psychological examination of victims of domestic violence, the importance of analyzing the psychological aspects of the legal situation using general scientific methods, individual methods of psychology and special research methods is emphasized.

The socio-legal and psychological factors of the situation of violence and its subjects, which are important for the objectivity and reliability of the expert conclusions of forensic psychological examination, are highlighted. The special importance of studying the content and features of the psychological type of domestic violence as one that has non-obvious and difficult to prove consequences is emphasized.

Prospects for further research are defined in a more productive study of the content and mechanisms of the psychological type of domestic violence, methods of differentiation of its consequences in the context of the tasks of forensic psychological examination.

Key words: violence, domestic violence, psychological domestic violence, forensic psychological examination.

УДК 159.99

DOI <https://doi.org/10.32843/2663-5208.2020.19.44>

Міхеєва М.Л.

аспірант кафедри загальної психології
Донбаський державний педагогічний
університет

Постановка проблеми. Складність сучасного періоду розвитку суспільства, гострота його соціальних, культурних, психологічних та економічних протиріч зумовили поширення низки негативних явищ, серед яких особливе місто займає проблема домашнього насильства. За даними досліджень, що проведені під егідою ОБСЄ, 67% жінок від 16-ти років потер-

пали та потерпають в тому чи іншому ступені від домашнього насильства; за перше півріччя 2020 року зафіксовано 115 000 звернень за фактом домашнього насильства до правоохоронних органів України.

З 11 січня 2019 року в Україні набув чинності Закон № 5294 «Про запобігання та протидію домашньому насильству». Згідно із законом:

«...домашнє насильство діяння (дії або бездіяльність) фізичного, сексуального, психологічного або економічного насильства, що вчиняються в сім'ї чи в межах місця проживання або між родичами, або між колишнім чи теперішнім подружжям, або між іншими особами, які спільно проживають (проживали) однією сім'єю, але не перебувають (не перебували) у родинних відносинах чи у шлюбі між собою, не залежно від того, чи проживає (проживала) особа, яка вчинила домашнє насильство, у тому самому місці, що й постраждала особа, а також погрози вчинення таких діянь...» [1].

Тому сьогодні є незаперечною актуальність проблеми вивчення домашнього насильства, його сутності, змістовної наповненості видів та механізмів здійснення. Необхідність забезпечити гармонію відносин особистості, подолати кризисні та конфліктні явища, здійснити залучення до гуманістичних цінностей актуалізує науковий розгляд зазначеної проблеми, розкриття її філософських, соціологічних, психологічних аспектів.

З-поміж величезної кількості наукових термінів сучасних гуманітарних наук категорія «насильство», як базова до розуміння «домашнього насильства», належить до досить суперечливих, містить різноманітні змістові відтінки і використовується в різних контекстах.

Аналіз останніх досліджень і публікацій. В основі досліджень домашнього насильства – фундаментальні досягнення науковців минулого та сьогодення. Вивчення проблеми агресії (як основи насильства) та насильства відображено у дискурсі гуманітарних наук: філософські аспекти досліджували Г. Гегель, Т. Гобс, А. Гусейнов, Г. Киреев, Б. Спіноза, Г. Сковорода, А. Швейцер та інші; психологічну природу категорій агресії та насильства визначено в наукових доробках А. Адлера, А. Бандури, Л. Берковіца, К. Роджерса, Б. Скіннера, В. Франкла, З. Фрейда, Е. Фромма, К. Хорні, К. Юнга та інших. У контексті проблеми дослідження особливого значення набуває висвітлення насильства як кримінально-правової категорії в роботах С. Абельцева, М. Бажанова, О. Бандурки, В. Борисова, Ф. Джавадова, Н. Кузнецової, В. Куца, О. Литвака, А. Наумова, А. Сахарова, А. Тузова, В. Тулякова, В. Філонова, С. Шалгунової, О. Юхна, Я. Яковлева та інших.

Наведемо погляди відомих науковців, що дотичні до проблеми нашого дослідження. У філософських поглядах Т. Гоббса головними чинниками насильницької поведінки визначаються людські пристрасті (пихатість, ненависть, честолюбство, суперництво, недовіра, жадоба слави тощо) та деструктивні прояви мислення (помилкові думки, висновки, знижений інтелект тощо) [3, с. 249]. Вчені вважали, що люди від природи є ворогами та регулюють

ставлення до інших афективними проявами (гнівом, заздрістю, любов'ю, ненавистю тощо), причиною будь-якої насильницької поведінки є слабкість духовної природи людини, неосвіченість, неуспішність, заздрість [4, с. 192; 8, с. 324].

Значне місце проблема агресії та насильства набула в дослідженнях З. Фрейда, який відстоював ідею природної агресивності людини та значущості інстинкту руйнування. Подібні погляди на природу агресії та насильства визначені також у дослідженнях К. Лоренца, який стверджував, що агресія бере свій початок з уродженого інстинкту боротьби живих істот за виживання. В дослідженнях А. Адлера агресія ототожнюється з жорстокістю та визначається як реакція людини на перешкоди в задоволенні своїх потреб [5, с. 211–218].

Поділяємо думки вчених, які вважали, що насильство – це зовнішній, силовий вплив на людину чи групу людей, пригнічення, шкода життю і власності, яка здійснюється всупереч волі тих, проти кого спрямовано [2, с. 11].

Теоретичний аналіз досліджень проблеми домашнього насильства свідчить про те, що більшість наукових концепцій науковці розглядають у трьох основних напрямках: соціально-історичної спрямованості (Е. Фромм, М. Страус та інші); системно-сімейних теорій (Н. Смелзер, Р. Мертон, Е. Дюркгейм, Д. Галтунг, Л. Берковіц та ін.); концепції індивідуально-психологічної зумовленості насильства в сім'ї (Т. Парсонс, Е. і П. Добаш та ін.).

Постановка завдання. У нашому дослідженні ми розглянули проблему соціально-правових чинників судово-психологічної експертизи суб'єктів домашнього насильства та на основі аналізу нормативно-правових документів визначили зміст поняття «домашнє насильство», деякі аспекти його сутності та особливостей видів.

Виклад основного матеріалу дослідження. В сучасному кримінально-правовому полі (на основі теоретичного аналізу юридичних досліджень) здійснена диференціація видів домашнього насильства:

– економічне насильство (форма домашнього насильства, що включає умисне позбавлення житла, їжі, одягу, іншого майна, коштів чи документів або можливості користуватися ними, залишення без догляду чи піклування, перешкоджання в отриманні необхідних послуг з лікування чи реабілітації, заборону працювати, примушування до праці, заборону навчатися та інші правопорушення економічного характеру);

– психологічне насильство (форма домашнього насильства, що включає словесні образи, погрози, у тому числі щодо третіх осіб, приниження, переслідування, заляку-

вання, інші діяння, спрямовані на обмеження волевиявлення особи, контроль у репродуктивній сфері, якщо такі дії або бездіяльність викликали у постраждалої особи побоювання за свою безпеку чи безпеку третіх осіб, спричинили емоційну невпевненість, нездатність захистити себе або завдали шкоди психічному здоров'ю особи);

– сексуальне насильство (форма домашнього насильства, що включає будь-які діяння сексуального характеру, вчинені стосовно повнолітньої особи без її згоди або стосовно дитини не залежно від її згоди, або в присутності дитини, примушування до акту сексуального характеру з третьою особою, а також інші правопорушення проти статевої свободи чи статевої недоторканості особи, у тому числі вчинені стосовно дитини або в її присутності);

– фізичне насильство (форма домашнього насильства, що включає ляпаси, стусани, штовхання, щипання, шмагання, кусання, а також незаконне позбавлення волі, нанесення побоїв, мордування, заподіяння тілесних ушкоджень різного ступеня тяжкості, залишення в небезпеці, ненадання допомоги особі, яка перебуває в небезпечному для життя стані, заподіяння смерті, вчинення інших правопорушень насильницького характеру) [1]. Наш досвід експертної діяльності дозволяє стверджувати, що зазначені види насильства можуть виступати ізольовано або комбінуватися.

Особливої уваги в контексті нашого дослідження потребує вивчення особливостей психологічного насильства.

Вчені вважають, що психологічною основою насильства є те, що злочинець (насилник, кривдник) приписує жертві (багато в чому несвідомо) здатність удовольнити його потреби і поводити себе відповідно до його (кривдника) уявлень про належну поведінку, а потім у тій чи іншій формі вимагає від жертви вдовolenня цих своїх потреб і відповідної поведінки [7, с. 164].

Отже, одним із важливих напрямів у вивченні проблеми домашнього насильства є дослідження індивідуально-психологічних та типологічних особливостей жертв, проявів до особистісної залежності людини, яка постраждала, та людини, що спричинила насильство.

Жертви насильства складають різнорідну спільність, яку не об'єднують ні расові, ні вікові, ні соціально-економічні чинники. На наш погляд, поведінка й особливості жертви насильства значною мірою можуть бути наслідком життєвої ситуації, що склалась, і характеризується наявністю насильства. Об'єктом домашнього насильства можуть бути окремі члени сім'ї:

– батьки стосовно дітей;

– з боку одного з подружжя стосовно іншого;

– з боку дітей і онуків стосовно їх родичів.

Аналіз теорії та практики судової психологічної експертизи потерпілих від домашнього насильства свідчить про те, що є деякі узагальнюючі характеристики особистостей, які звертаються щодо пережитого насильства: низька самооцінка; дотримання традиційних уявлень про сім'ю, роль жінки в сім'ї і суспільстві, «жіноче призначення»; привласнення собі відповідальності за дії кривдника; почуття провини та заперечування почуття гніву, яке вони переживають стосовно кривдника; виражені реакції на стрес і психофізіологічні скарги; віра в те, що сексуальні стосунки можуть стабілізувати стосунки загалом; почуття безпорадності, безпомічності і невіра в те, що хтось може їм допомогти; психологічна залежність від партнера.

У дослідженні І.А. Петіна вказано, що поведінка жертви визначається системою самопокарання (на основі почуття провини), яка керується підсвідомістю. Сприйняття потерпілим домашнього насильства як утілення покарання за поведінку загалом має винятково важливе кримінологічне та кримінально-правове значення. [7, с. 267]. Дуже важливим і кримінологічно значущим чинником є характер відносин між потерпілими та кривдником, їх соціально-побутові зв'язки на момент учинення насильства.

Зазначимо, що у психологічних дослідженнях домашнього насильства суб'єкти насильницьких дій характеризуються зазвичай низьким рівнем освіти. Припускається, що пониження освітнього рівня потерпілих певною мірою підвищувало їх індивідуальну віктимність [9, с. 192]. Загальновідомо, що наслідком низького рівня освіти та культури найчастіше є грубість, нестриманість, конфліктність, нахабність, безконтрольність, безпорадність, безсоромність та віктимність поведінки.

Наведені характеристики особистості потерпілого в кожній конкретній ситуації домашнього насильства відображають симбіоз особистісних і поведінкових ознак. Їх вичленування й оцінка мають важливе значення для об'єктивності та достовірності експертних висновків під час проведення судово-психологічної експертизи потерпілих унаслідок домашнього насильства.

Перелік питань, на які повинен відповісти експерт-психолог, вимагає вивчення психологічних аспектів ситуацій домашнього насильства, особливостей відносин потерпілого щодо самого себе та до кривдника, ступенів адаптації до впливу стресових ситуацій, характеристик мотиваційного, інтелектуального, емоційно-вольового та поведін-

кового складників особистості. Особливості проведення судово-психологічної експертизи відносно потерпілих унаслідок домашнього насильства потребують використання науково обґрунтованих методів і засобів дослідження об'єкта судової експертизи, рішення експертного завдання в пропонованій експертній ситуації.

Об'єктами психологічного дослідження у справах щодо домашнього насильства є людина як соціальний суб'єкт, сукупність джерел інформації (матеріали кримінального провадження, продукти психічної діяльності тощо), що відображають відомості про психічну діяльність особи за обставин справи, що перебуває у провадженні органів досудового слідства.

До компетенції судового експерта під час психологічного дослідження у справах щодо домашнього насильства належить встановлення індивідуально-психологічних характеристик потерпілого, психологічних аспектів правової ситуації, у результаті якої у жертви насильства відбулися негативні зміни у психічному стані, у діяльності та соціальній активності [6, с. 203].

Під час проведення судової психологічної експертизи щодо домашнього насильства використовуються такі групи методів:

- загальнонаукові: діалектичний метод та методи логіки, спостереження, опис, порівняльний аналіз, системний аналіз, інтерпретація, індукція, синтез);

- окремі методи психології (спрямоване спостереження, спрямована бесіда, контент-аналіз);

- спеціальні методи дослідження у вигляді методик відповідно до їх реєстраційних кодів у Реєстрі методик проведення судових експертиз [<https://rmpse.minjust.gov.ua/>].

Відбір спеціальних психологічних методик, що використовує експерт, детермінований змістом поставлених на вирішення психологічної експертизи питань та завданнями виявлення функціонального рівня психічної діяльності, особистісних та емоційних проявів потерпілого, особливостей їх динаміки під впливом конкретних життєвих подій, а також специфічного методологічного підходу, який дозволяє структурувати особливості психологічних чинників.

Особливий інтерес у контексті завдань теорії та практики судової психологічної експертизи потребує вивчення проблеми психологічного насильства у сім'ї, наслідки якого не очевидні та важко доказові. При цьому суб'єкти сімейної ситуації (чоловіки та жінки по відношенню один до одного або по відношенню до дітей) найчастіше переконані в тому, що чинять правильно та на благо іншому члену чи членам сім'ї.

Отже, здійснений аналіз наукових джерел [9; 6; 2] свідчить про можливість визначити шість специфічних видів домашнього насильства, які можуть бути взаємопов'язані, взаємозалежні, взаємодоповнюючі:

- знецінення особистості і діяльності партнера (постійна критика, вказівка на недоліки, висміювання і приниження при інших людях), що викликає почуття провини, втрату віри у партнерство та в себе, комплекси неповноцінності;

- контроль поведінки (жорстка регламентація діяльності партнера під час прийняття їм рішень, фінансових дій, взаємодії з іншими – зустрічі, телефонні розмови, соціальні мережі) з подальшим покаранням за непокору, посиленням обмежень та заборон;

- шантаж і залякування (повне підкорення своїм бажанням та образу життя, можливо використання речей інтимного чи компрометуючого характеру) з метою викликати відмову жертви від особистих планів на догоду бажанням насильника;

- ігнорування (емоційне відсторонення від почуттів, емоцій, справ партнера чи дитини, демонстрування байдужості), яке часто стає причиною почуття безвиході, радикальних форм залучення до себе уваги, суїцидальних думок;

- ізоляція (насильницьке виключення з життя партнера близьких, друзів, замикання всіх комунікацій на собі), яка основана на забороні спілкування, прагненні створити повну емоційну залежність жертви від себе та повну неможливість попросити про допомогу;

- газлайтінг (відмова партнеру чи дитині в адекватності – заперечення подій, почуттів, емоцій, фактів насилля) як одна з самих жорстких та нестерпних форм психологічного насильства в сім'ї, яка призводить жертву до відчуття особистого божевілля.

На жаль, подібні ситуації домашнього насильства інколи потрапляють у правове поле, причиною чого є ілюзорна неочевидність наслідків, недостатній рівень критичності мислення жертви та її невміння ідентифікувати свої почуття.

Очевидно, що проведення судової психологічної експертизи наслідків домашнього психологічного насильства потребує від експерта психолога високого рівня розвитку емпатійності поведінки, володіння технікою ефективною міжособистісної взаємодії та адекватності підбору діагностичного інструментарію.

Висновки з проведеного дослідження. Отже, складність, суперечливість та багатоплановість такого явища, як «домашнє насильство», потребує результативного його вивчення як у психологічному, так і кримінально-правовому аспектах. Проведення судово-психологічної експертизи відносно

потерпілих унаслідок домашнього насильства потребує визначення психологічних та соціально-правових чинників ситуації насильства в сім'ї та її суб'єктів. Перспективи подальшого наукового пошуку ми бачимо в більш продуктивному вивченні змісту та механізмів психологічного виду домашнього насильства, методів диференціації його наслідків у контексті завдань судово-психологічної експертизи.

ЛІТЕРАТУРА:

1. Закон України «Про запобігання та протидію домашньому насильству» від 07.12.2017 (зі змінами від 2018, № 5, ст.35). *Відомості Верховної Ради (ВВР)*, 2018. URL: <https://zakon.rada.gov.ua/laws/show/2229-20> (дата звернення: 10.11.2020)
2. Бондарь М. О понятии «экспертная методика». *Криминалистика и судебная экспертиза: респ. межвед. научн.-метод. сб.* Киев : 1990. Вып. 40. С. 13–19.
3. Гоббс Томас. *Избранные произведения*: в 2 т. Москва : Мысль, 1964. Т. 1. 583 с.

4. Головкін Б. Потерпілий у сімейно-побутових тяжких насильницьких злочинах проти особи. *Конституція – основа державно-правового будівництва і соціального розвитку України* : тези доп. та наук. повідом. учас. наук. конф. молод. учених (м. Харків, 30 черв. 2001 р.): ред. М.І. Панова. Харків : 2001. С. 191–194.
5. Демиденко Г. *Історія вчень про право і державу: навчальний посібник*: Харків : Консум, 2004. 432 с.
6. Нагаев В. *Основы судебно-психологической экспертизы*. Москва : ЮНИТИ-ДАНА, Закон и право, 2000. 311 с.
7. Петин И. *Механизм преступного насилия*.: Санкт-Петербург : 2004. 349 с.
8. Сковорода Г. *Повне зібрання творів* : в 2 т. Київ : 1973. 561 с.
9. Шукліна Н.Г., Стефанів Н.С., Левченко К.Б. *Особливості розгляду справ, пов'язаних із домашнім насильством* : навчальний курс для суддів. Київ : 2018. 300 с.